

הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב
ORGANIZZAZIONE MONDIALE EBREI DI LIBIA
CENTRO DI STUDI E RICERCA SULL'EBRAISMO LIBICO
המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב

יהודי לוב בתקופה העתיקה ובתקופה העות'מאנית

לזכרם של בני דודי אשר נקטפו בדמי ימיהם

רפאל זכות ז"ל

משה חלפון-דולה ז"ל

דוד פלח-קיש ז"ל

יוסי קריסטל ז"ל

יעקב חג'ג' - לילוף

מנהל המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב

מבוא

שמה הרשמי של לוב כיום – "הג'מהיריה הערבית הלובית העממית הסוציאליסטית הגדולה". לוב הנה מדינה ערבית מוסלמית, הממוקמת במרכז צפון אפריקה ומשתרעת על שטח של 1,759,540 קמ"ר, מהים התיכון בצפון עד לב מדבר סהרה בדרום, בין 19 לבין 33 מעלות רוחב צפוני ובין 9 לבין 25 מעלות אורך מזרחי. לוב גובלת במצרים ממזרח, בסודן מדרום-מזרח, בצ'אד ובניג'ר מדרום, באלג'יריה ובתוניסיה ממערב; מרבית שטחה מדברי, והאקלים חם ויבש. לאורך החוף, שפלה צרה פוריה עם אקלים ים-תיכוני; מרחבי לוב מבותרים בנחלי אכזב רבים, המתנקזים לתוך מלחות (סבחות). לוב נחלקת גאוגרפית, מצפון לדרום, לשלושה חלקים: מישור החוף (מרכז החיים של המדינה), הרמה הנמוכה, והמדבר; אוכלוסיית לוב מונה מעל ל - 5,000,000 נפש, עם קצב גידול שנתי של 3.9% - מן הגבוהים בעולם. קרוב ל - 90% מהם מרוכזים במישור החוף הצפוני, קרוב ל-70% מהאוכלוסייה היא עירונית. בשל התפתחויות היסטוריות (בעיקר), תואי השטח, אפיון אקלימי ומבנה אוכלוסין, נחלקת לוב, במאות השנים האחרונות, לשלושה מחוזות:

טריפוליטניה – בצפון-מערב המדינה (290,000 קמ"ר), הכוללת: א' - מישור ג'פרה, שהנו מישור החוף הגדול ביותר, המשתרע מגבול תוניסיה ועד כ'ומס (כ-350 ק"מ), שבו המאגר הגדול ביותר של קרקעות הניתנות לעבוד חקלאי. מישור ג'פרה הנו צפוף האוכלוסין ביותר בלוב, בו הריכוז העירוני הגדול ביותר, כולל עיר הבירה טריפולי (טרבלס), העיר הגדולה בלוב, שבה כ-1,500,000 נפש; ב' - אזור ההר, רמה הררית, המשתרעת מדרום למישור ג'פרה, המתנשאת במתלולים, שגובהם בג'בל נפוסה מגיע ל-1,000 מטר מעל פני הים. הרמה יורדת לצד דרום במדרגות, כאשר המדרגה הדרומית ביותר היא חמדה אל-חמרה; ג' – אזור הסירת', רצועת חוף צרה, שרובה לחוף מפרץ סידרה. השלוחה המזרחית של הרמה משתפלת אליה ומדרום מתרוממת להרים וולקניים ג'בל א-סודה, לגובה מעל ל-1000 מטר (חרוג' אל-אסווד). בטרפוליטניה חיים כ-65% מכלל אוכלוסיית לוב.

קירנאיקה - במזרח המדינה (900,000 קמ"ר), הכוללת: א' - הרמה הקירנאית, המשתרעת מהחוף (בין בנגזי לדרנה) ומתרוממת במדרגות קצרות ונקראת ג'בל אכ'דר. רמה המכוסה בחורש וצמחייה ים-תיכונית ויורדים בה משקעים רבים, אולם בשל הקרקע המבותרת וטיבה הירוד, האפשרויות לעיבוד חקלאי מוגבלות. בקצה המערבי של הרמה נמצאת העיר השניה בגודלה ובירת מחוז קירנאיקה – בנגזי. ב' - מרמריקה, המשתרעת בשיפולים המזרחיים של ג'בל אכ'דר, המגיעים עד לחוף בצפון ועד גבול מצרים במזרח ויוצרים מפרצים נוחים לעגינה. ג' - ים החול, מישור של חולות נודדים מן הגדולים בעולם, המשתרע מדרום לג'בל אכ'דר ומרמריקה ומשובץ בנווי מדבר מבודדים, בהם חיים השבטים הנומדים (נוודים). ד' - נאות כופרה, חבל ארץ מדברי, המשתרע עד גבול סודן וצ'ד בדרום. בקירנאיקה חיים כ-30% מאוכלוסיית לוב.

פזאן - בדרום-מערב המדינה (570,000 קמ"ר), המשתרעת מדרום לחמדה אל-חמרה וג'בל א-סודה. חבל ארץ צחיח (עם מעט צמחיה מדברית), המכוסה שטחי חולות ענקיים (אידיהאן) או חצץ (סריר), המשובץ בנווי מדבר פזורים, שבהם מרוכזים רוב תושבי פזאן, כאשר העיר הגדולה ובירת המחוז היא העיר סבחה.

מדבר המשתרע דרומה עד צ'אד (בשיפוליהם הצפוניים של הרי טיבסטי) וניג'ר (בשיפוליה הצפוניים של רמת מנגני). בפזאן חיים כ-5% מאוכלוסיית לוב.

בתעודות מצריות מן האלף ה-3 לפנה"ס, נקראו תושבי לוב Tjehnu או Temhu, ואילו בתעודות מצריות מן האלף ה-2 לפנה"ס נקראו לבו, ויחד עימם נמנו שבטי המשווש. ההנחה היא, שהברברים באפריקה הצפונית, היו יורשיהם או אפילו צאצאיהם של הלבו והמשווש. במאה השביעית לפנה"ס יסדו היוונים מושבות בצפון קירנאיקה. התלמיים, במסגרת הקולוניזציה שלהם, יישבו בהם גם יהודים, במאה השלישית לפנה"ס. התיישבות יהודית, שהתעצמה והגיעה לשיא פריחתה במאה הראשונה והשנייה לספירה.

במסגרת מסעותיהם של יורדי-הים הפיניקים, שהגיעו מצור וצידון לאיי וחופי הים התיכון, כולל חופי צפון אפריקה, החל מהמאה העשירית והתשיעית לפנה"ס, נוסדו מקומות ישוב חדשים. היו אלה מסעות והתיישבויות פיניקיים, שעל-פי המסורות אצל יהודי לוב ויהודי תוניסיה, נטלו בהם חלק יהודים מארץ-ישראל. אחת המושבות, שהקימו הפיניקים, הייתה העיר קרתגו (שנת 814 לפנה"ס), ק"מ ספורים צפ' מע' לעיר תוניס של היום. זו הייתה מושבה, שהפכה לממלכה גדולה ועשירה, אשר התפשטה לאורך חופיהם של תוניסיה וטריפוליטניה עד חופי הסירתיים.

הצורים והציידונים הקימו ערים לאורך החופים בצפון אפריקה, וביניהן העיר ויאת (או עית) ומכאן בלטינית Oea (המאה השביעית לפנה"ס), Oea, עם שכנותיה לפטיס-מאניה וסבראת'ה נכללו בשם היווני טריפוליס (שלוש ערים), שהעלו מס לקרתגו עם התפשטותה. במלחמה הפונית השלישית, עברו ערים אלו לצד הרומאים (שנת 149 לפנה"ס), ועם העברת קירנאיקה לרומאים (במאה הראשונה לפנה"ס), כל צפון לוב הפכה למושבה רומאית משגשגת.

במושבה הרומאית בלוב התיישבו יהודים רבים, רובם בקיריני שבקירנאיקה, ומיעוטם בטריפוליטניה, בעיקר במישור החוף ובאזור הג'בל. בעקבות מרד התפוצות (בשנים 115-117 לספירה), הישוב היהודי המשגשג בקיריני הפך למרכז זעיר, והיהודים שנותרו בחיים עם דיכוי המרד, מצאו מפלט בין השבטים הברברים של הסירתי, במישור החוף של טריפוליטניה ובג'בל, וחלקם אף מערבה יותר, בתוניסיה, באלג'יריה ובמרוקו.

לוב עברה כיבושים רבים. אחרי הכיבוש הרומי, שקדם לו שלטון הלניסטי בקירנאיקה ושלטון קרתגו בטריפוליטניה, לוב נכבשה ע"י הוונדלים בשנת 435 לספירה. הוונדלים נשענו על הברברים והיהודים בשלטונם בלוב, והיהודים נהנו מפריחה מסוימת לנוכח סיועם לוונדלים. אולם, עם הכיבוש הביזנטי, בשנת 534 לספירה, שילמו מחיר יקר על סיוע זה ובשל המדיניות הבלתי-סובלנית של הביזנטים, שוב נאלצו היהודים לחפש מפלט בפנים הארץ, אצל השבטים הברברים, שגם הם התנגדו לביזנטים.

גם בראשית התקופה הערבית, כאשר הערבים (בימי הכליף עומר) כבשו את לוב בסערה, בשנת 643 לספירה, הייתה התנגדות ברברית-יהודית. מכאן המקור, הן אצל דברי-ימי היהודים והן אצל דברי-ימי ערב, לאגדות (עם גרעין היסטורי) על ממלכה של ברברים מתייהדים ובראשם המלכה היהודית, האגדית, דהייא אלכהינא, שטריפולי הייתה אחד ממעוזיה. אולם עד מהרה דוכאה ההתנגדות. רוב הברברים הלכו והתאסלמו והיהודים הפכו ל"דימים" – בני-חסות תמורת ה"ג'זיה" – מס-גולגולת. טריפולי הפכה למרכז

אזור טריפוליטניה וצומת לסחר הטרנס-סהרי ולסחר בין המאשרק (המזרח) לבין המאגרב (המערב) של צפון אפריקה. במאות ה-8 וה-9 הייתה טריפולי מרכז המורדים מהכת המוסלמית הקיצונית של האיבאדיה הח'ראג'ית.

בכל המאה התשיעית (800-909) שלטו בלוב האגלביים, משפחה של אמירים, שייצגה את הכליפים העבאסיים, אבל למעשה הייתה כמעט עצמאית, ובירתה הייתה קירואן שבתוניסיה. בתחילת המאה העשירית (909), הפאטימים (שושלת מוסלמית שיעית) מצליחים, בסיועם של הברברים, לגרש את האגלביים ולשלוט בלוב ישירות (909-973) ובאמצעות שושלות אוטונומיות מקומיות, הזירים (-1000 973) ובנו-ח'זרון (החל משנת 1000). הצלחת התפשטותם המהירה של הפאטימים נבעה מהתרופפות המרות הריכוזית של העבאסים, סיוע צבא הברברים היעיל וסובלנותם כלפי הסונים והד'ימים. אף שהידיעות על היהודים בלוב, בתקופה הפטימית, מועטות מאד, עפ"י הדוקטרינה הפאטימית, נהנו היהודים מחיים אוטונומיים ושגשוג כלכלי. אולם בשנת 1047, התמרד המושל הלובי מטעם הכליף הפאטימי, חזר לאיסלם הסוני והכיר בשלטונו של הכליף העבאסי שבבגדד. בתגובה למרד זה הכליף הפאטימי שילח בלוב שני שבטי בדווים, בנו-הילאל ובנו-סולים (1055), שהמיטו חורבן בפשיטותיהם, והארץ שקעה במלחמות שבטיות ובאנרכיה. במהלך המרד, התגובה, המלחמות והאנרכיה, היהודים נפגעו קשות. באותה עת, ירד משקלם של הברברים ועלה משקלם של הערבים, ובהדרגה התמזגו הברברים עם הערבים, אף שחלק מהברברים המשיכו לשמור על סממנים ממורשתם.

עקב חולשת השלטון בלוב והאנרכיה ששררה בארץ, מדינות נוצריות אירופאיות לטשו עיניהן לעבר לוב, והנורמאנים מסיציליה היו הנוצרים האירופים הראשונים, שכבשו את לוב בשנת 1146. אולם, בו זמנית, עלתה על בימת ההיסטוריה תנועה דתית פונדמנטליסטית ושושלת מוסלמית מיליטאנטית של המואחזון, השוטפת את ספרד ומערב אפריקה הצפונית, וכובשת את לוב בשנת 1158. שושלת זו, שולטת בלוב באופן ישיר עד שנת 1160, ובאמצעות השליט המקומי, יחיה בן מטרואח, עד שנת 1173. כיבוש, שבטיו היהודים סבלו מרדיפות ושמד ורק עם שובה של לוב לשלטונם של הכליפים המצרים, בשנת 1173 (בימי הכליף צלאח אדין אל-איובי), חלה התאוששות מסוימת בישוב היהודי. השושלת האיובית שלטה בלוב עד שנת 1190, עד אשר חזרה לוב לשלטונם של המואחזון, והיהודים מצאו עצמם נרדפים פעם נוספת. זאת, עד השתלטותם של בני השושלת המוסלמית החפיצית (שבירתם הייתה תוניס) בשנת 1247, ששלטו בלוב עד שנת 1510.

המדינה הנוצרית האירופית השניה, שלטשה עיניה לכוון לוב, הייתה ספרד, שכבשה את לוב בשנת 1510. הספרדים מסרוה למסדר אבירי-מלטה בשנת 1530, אשר שלטו בה מטעמם עד שנת 1551. בתקופה זו, שוב סבלו היהודים מרדיפות ושמד של התנצרות מאונס, וחלה התדרדרות כלכלית וחברתית ובעיקר תרבותית-דתית. רק עם הכיבוש העות'מאני, בשנת 1551, חלה התאוששות איטית בקרב הישוב היהודי, אף שהיהודים היו התושבים הפגיעים ביותר, כל עוד היה המצב המדיני בלוב מעורער, בראשית הכיבוש העות'מאני. מצב מעורער, שנבע כתוצאה ממהומות וממרידות, כמו המרד של המהדי יחיא בן-יחיא בשנת 1589, והיהודים היו בסכנת שמד.

העות'מאנים, הפכו את טריפוליטניה לוולאייה ושלטו בה באמצעות פחות. הפחות גבו חלק מהמיסים באמצעות שבטים נודדים, שבתמורה קיבלו פטור ממיסים, והתושבים בעצם השתעבדו לשבטים אלה, שהיו תחת חסותם. באותה עת חלה עלייה בכוחם של שודדי-הים, שחופי לוב היו מעוזיהם ובשל כך, לוב סבלה מפלישות וממסעות תגמול מצד שכניה (כמו פלישתו של אברהים אשריף, שר צבאו של ביי תוניסיה) ומצד מעצמות ימיות (כמו בריטניה והולנד).

בתקופה העות'מאנית הראשונה (1711-1551), הקהילות היהודיות בלוב, המופרות ע"י גולים ממגורשי ספרד, מתחילות להתגבש ולהתפתח, חלה התאוששות כלכלית וחלה התאוששות מסוימת בחינוך. והחשוב ביותר, בראשית התקופה, חלה התעוררות רוחנית-דתית עם הגעתו של ר' שמעון לביא, שמפעלו החזיר עטרה ליושנה ויצר תשתית לגידולם של רבנים גדולים בתורה ולחיי דת עשירים בלוב. שגשוג זה, נמשך בקרב הקהילות היהודיות גם בתקופת הקראמנלים (1711-1835), שהפכו את טריפולי לבירת כל לוב, והתהדק הקשר בין טריפוליטניה וקירנאיקה. זאת למרות מלחמות האחים בקרב בני השושלת הקראמנלית (שליטים אוטונומיים מקומיים), והתעצמות השוד-הימי ובעקבותיהם פלישות (כמו זו של עלי בורגול מאלג'יריה) ופעולות תגמול של מעצמות ימיות (המפורסמת שבהן, של ארה"ב בשנים 1805-1801). תחת שלטון השושלת הקראמנלית, מתחילה להתגבש ישות יהודית לובית נפרדת, שאינה קשורה עוד עם יהודי תוניסיה ונשמר רק קשר מסוים עם יהודי ג'רבה.

בשל חששם, בעקבות כיבוש אלג'יריה ע"י הצרפתים (1830) ושלטונו של מוחמד עלי במצרים (-1848 1805), העות'מאנים מנצלים את מלחמת האחים בתוך בני משפחת קראמנלי, ומשתלטים על לוב בשנת 1835, ההופכת שוב לוולאיית, הנשלטת באמצעות פחות. לנוכח המצב המעורער בשלהי ימי השלטון הקראמנלי, הייתה רווחה מסוימת ליהודי לוב, בראשית התקופה העות'מאנית השנייה. רווחה, שבאה לידי ביטוי בבטחון האישי, במצב הכלכלי, בכיסוס הקהילות והאוטונומיה שלהן (במיוחד לאחר הנהגת הרפורמות – התנזימאת'), בחיי הרוח והדת ובתחום החינוך. תקופה, שבסופה היו גם תופעות שליליות, כמו הרעה ביחסים בין ערבים ליהודים. כמו-כן, היו חילוקי-דעות עם השלטונות בנושא כופר-הגיוס וחובת גיוס יהודים לצבא התורכי, כתוצאה מהשוואת הזכויות והחובות לכל הנתינים באימפריה העות'מאנית, עם עליית התורכים הצעירים לשלטון בשנת 1908. שתי תופעות נוספות, שהתרחשו בשלהי התקופה העות'מאנית השנייה: נוצר הקשר הראשוני בין יהודים בלוב לבין התנועה הציונית העולמית והרצל; עליית כוחם של הסנוסים, שיש לה השלכות חשובות על המאורעות המדיניים בלוב.

כפי שראינו בסקירה קצרה זו של המבוא ונראה, בפירוט יתר, בעבודה עצמה, כפי שמקובל על כל ההיסטוריונים, שחקרו את דברי-ימי יהודי לוב, הקהילות היהודיות בלוב הן מן הקהילות העתיקות ביותר בפזורה היהודית. קהילות אשר עברו כיבושים רבים, התקיימו במקום כמעט ברציפות והוּו נדבך חשוב ובלתי נפרד בדברי ימיה של לוב, מקדמת-דנא.

את תולדות יהודי לוב בעת העתיקה, ניתן לחלק לתקופות משנה עפ"י הכיבושים, שעברה לוב, כאשר את התקופה העות'מאנית ניתן לחלק לשלוש תקופות משנה, כפי שנראה להלן:

העידן העתיק

העידן העתיק, הנו העידן הממושך ביותר ומתפרש על פני מאות בשנים, מייסודן של הקהילות היהודיות בלוב ועד שלהי ימי הביניים, עם כיבושה של לוב ע"י הקיסרות העות'מאנית בשנת 1551. עידן, שבו לוב עוברת כיבושים לרוב, וכל כיבוש נשא בחובו תמורות בחיי היהודים, שהטביעו את חותמם על גורלם. לחילופין, גורל היהודים השתלב בקורותיו של כל כיבוש עם השפעות גומלין ביניהם.

מסורות על קדימותו של הישוב היהודי בלוב

במסורות הרווחות בחלק מהקהילות היהודיות בלוב, המסתמכות גם על קביעות במקורות היהודיים וממצאים ארכיאולוגיים, מייחסות את ראשית קיומן בלוב בתקופה עתיקה מאד. המסורות המקדימות ביותר מתייחסות לימי שלמה המלך (המאה העשירית לפני הספירה), בהגעת יהודים לחופי לוב יחד עם הצורים והצידונים (הפיניקים) כיורדי-ים. יהודים שסייעו בידם של הצורים והצידונים לספק לבית המקדש עצי מור וקטורת בשמים ("אושק", "עוד-קמארי"). דבר הבא לידי ביטוי, במסורת הרווחת אצל יהודי בוריון (בו-גרדא), הטוענים שאבות אבותיהם הם אלו, שדאגו לברבורים המפורסמים אשר עלו על שולחנו של שלמה המלך, והובאו מבוריון, שבמחוז סירת' בארץ ברבריא (לוב).

הסופר הביזנטי פרוקופיוס, שהיה מזכירו ואיש סודו של הכובש הביזנטי ליצ'רו כותב: "כאשר נכבשה העיר בוריון, שבמחוז סירט (בלוב) הראו לי יהודי המקום בית-כנסת קדום, שנוסד לפי המסורת שבידיהם, בימי שלמה המלך"⁽¹⁾.

עפ"י מחקריהם של אנתרופולוגים מאוניברסיטת מודנה (איטליה), הגירת היהודים ללוב החלה עוד בימי הפיניקים בעלי בריתו של שלמה המלך. הפיניקים יחד עם יורדי הים של שלמה המלך, פשטו למקומות שונים בארצות הים התיכון והתיישבו בהם. בין היתר, בנו את העיר ישינה באזור הסירת' שבלוב. ישינה נזכרת גם בימי השלטון הרומי בלוב ונקראת יודיארוס אוגוסטה, כלומר הישוב היהודי על שם הקיסר אוגוסטוס.

שתי מסורות נוספות, המסתמכות על מקורות תלמודיים, מאחרות את ראשית התיישבות היהודים בלוב לתקופה שאחרי ימי שלמה המלך: האחת, לימי גלות עשרת השבטים (720 לפנה"ס) - במסכת סנהדרין דף צד' נאמר: "לאן הגלה אותם? מר זוטרא אמר: לאפריקי. ורבי חנינא אמר: להרי סלוג", במדרש רבה על שיר השירים ב-יט' נאמר: "אחד מכם גולה לברבריה ואחד מכם גולה לסמטריא"; השנייה, לימי גלות יהודה אחרי חורבן הבית הראשון (586 לפנה"ס) - במסכת יבמות סג ע"ב נאמר: "בגוי נבל אכעיסם (דברים לב, כא), במתניתא תנא: אלו אנשי ברבריא ואנשי מרטנאי, שמהלכין ערומים בשוק וכו'".

גם אם מסורות אלו נראות על פניהן מוגזמות בדבר קדימותו של הישוב היהודי בלוב, אין ספק שהישוב היהודי במקום החל בזמן קדום מאוד. רמזים לכך, מוצאים אנו אצל הרודוטוס (ההיסטוריון הראשון עלי אדמות אשר חי במאה החמישית לפנה"ס) ואצל סטרבון (אשר חי במאה הראשונה לפנה"ס). דבר הניתן להסיק גם מהמצא הארכיאולוגי היהודי הקדום ביותר, שנתגלה בקירינייקה, קמיע ועליו הכתובת

העברית: "לעבדיו בן ישב"⁽²⁾. קמיע, אשר אומנם לא ניתן לקבוע את זמנו המדויק, אך חלה עליו הקביעה הרחבה של כל תקופת הקמיעות מסוג זה, כלומר בין המאה העשירית לפנה"ס למאה הרביעית לפנה"ס.

יהודי לוב בתקופה ההלניסטית ובתקופת קרתגו

הידיעות הראשונות המעידות על נוכחות יהודים בלוב: בטריפוליטניה, מתייחסות לימי התפשטות הצורים והצידונים והתיישבותם בחופי לוב, ולימי קרתגו (קרתגו שבתוניסיה של היום ושהתפשטה גם לעבר צפון-מערב לוב הכולל חלק מטריפוליטניה), כפי שניתן למצוא גם במקורות התלמודיים - במנחות ק"א - "מצור ועד קרתגני, מכירין את ישראל ואת אביהם שבשמים". אך לא ניתן לקבוע תאריך וודאי, אף שברור, שהייתה זו בתקופה קדומה מאד (בין המאה התשיעית למאה השנייה לפנה"ס); בקירנייקה, שהידיעות כלפיהם מהימנות יותר, מתייחסות למאה השלישית לפנה"ס, לתקופה ההלניסטית, זמן מה לאחר מלכות תלמי הראשון (התיישבות, שהייתה קשורה לצמיחת הישוב ההלניסטי והיהודי במצרים ובמסגרת הקולוניזציה באזורי ספר). יוסף בן-מתתיהו מספר⁽³⁾, שתלמי בן לאגוס הפקיד יהודים על מבצרים במצרים, ומרצונו להבטיח את שלטונו בקירני, ובערי לוב האחרות, שלה חלק של היהודים לשבת בהן. ישוב יהודי הגדל ומתעצם במאה השנייה לפנה"ס, כאשר בסמוך לאותה עת, מתנהל מאבק פוליטי וחברתי בקרב היישוב היהודי בארץ-ישראל בין המתיוונים לבין החסידים, המביא להגירתם של יהודים רבים מגבולות הארץ ולהשתקעותם במצרים ובקירנייקה. הגירה הגוברת ומתעצמת בימי גזרות אנטיכוס אפיפנס. מאידך, כאשר פורץ מרד החשמונאים, יהודים מתנדבים מקירני להשתתף במלחמות היהודים נגד הצבאות היוונים בארץ-ישראל⁽⁴⁾.

מתוכנו המקוצר של ספר חשמונאים ב' (פרי עטו של יאסון איש קירני, היסטוריון בית-חשמונאים), אנו למדים על קשריהם ההדוקים של יהודי קירני עם הישוב הארץ-ישראלי. קשרים, שהתהדקו עוד יותר כאשר החשמונאים פרצו דרך לים עם כבוש נמל יפו (142 לפנה"ס) ולכדו ערים אחרות על חוף יהודה, ואז החל תור הזהב של יהודי קירנייה⁽⁵⁾. זאת ניתן לראות, במימצאים היהודיים הרבים, שנתגלו בערים הראשיות של קירנייה - קירני, פתולמאוס, אפולוניה, טיוכירה, בארקה, בלאגראי (זאווייה בידה) וברניקי (בנגזי של היום), וכן בסביבה הכפרית ומערבה יותר על חוף הסירתיים (כמו "בית המקדש" היהודי בבוריון). קירני הייתה מרכז יהודי חשוב ביותר (כפי שראינו גם אצל יוסף בן-מתתיהו), אשר הקשר בינה לבין היישוב ביהודה ובית-המקדש בירושלים היה הדוק. יהודים רבים הרבו לתרום לבית-המקדש והקפידו לקיים את מצוות העלייה לרגל לירושלים, שבה בנו בית-כנסת (פה המקום לציין, שאת שערי הנחושת הגדולים, המפוארים והמעוטרים של לשכת הגזית, שבבית המקדש, תרמו יהודי קירני).

יהודי לוב בתקופה הרומית

ידיעות מרובות ומדויקות יותר המתבססות על אסמכתאות היסטוריות אמינות על ישוב יהודי בלוב, אנו מוצאים בתקופה הרומית (מהמאה הראשונה לפנה"ס ועד המחצית הראשונה של המאה החמישית לספירה). יוסף בן-מתתיהו מציין: עוד בראשית התקופה יוליוס קיסר מאפשר ליהודי לוב לשלוח את

תרומותיהם ולשקול מחצית השקל לבית-המקדש בירושלים; כאשר הנציב הרומי בלוב מוציא צו שאסר על היהודים לשלוח את תרומותיהם לירושלים, הקיסר אוגוסטוס מבטל צו זה ומעניק ליהודי לוב טובות הנאה נוספות⁽⁶⁾.

עפ"י מסורת הרווחת אצל יהודי הג'בל בטריפוליטניה, עם חורבן הבית (70 לספירה), 30 אלף יהודים שבויים מובלים לג'בל נפוסה, ע"י פנגור שר צבאו של טיטוס (הנזכר במדרש איכה). דבר, שאנו מוצאים מאוחר יותר במקומות שונים, כמו בספר היוחסין של ר' אברהם זכות. תוך כדי המרד הגדול (66 עד 70 לספירה), רבים מהסיקריקים, מן הקנאים ביותר בירושלים הנצורה והנתונה במלחמת אחים עקובה מדם, נאלצים להימלט, מגיעים למצרים ומשם לקיריניקה. בשל השפעתם המרדנית והמתסיסה על יהודי המקום, בהפצת רעיונותיהם בעיקר בקרב פשוטי העם, לאחר הטראומה של חורבן ההיכל, התחדדו היחסים בין היהודים למתיישבים היוונים המקומיים⁽⁷⁾. היחסים המתוחים השפיעו על יחס הנציבים הרומיים במקום, שלא חסכו מהיהודים את ידם הקשה. ולא בכדי, כאשר הקיסר טריינוס שקוע בקרבות קשים נגד הפרתים בשנת 115 לספירה, מורם נס "מרד התפוצות" דווקא בקיריניקה ומשם מתפשט למצרים, קפריסין, מסופוטמיה ואשר יש לו אף עקבות בארץ ישראל ב"פולמוס קיטוס". היה זה מרד שלוח רסן, המתואר ע"י דיו-קאסיוס "פראי וחסר מעצורים באכזריות"⁽⁸⁾: "אותה שעה העמידו עליהם היהודים שבקיריני אדם אחד לראשם ושמו אנדריאס, והרגו ברומאים וביונים את בשרם אכלו ובני מעיהם צנפו צנפה (חגורות), ובדמם סכו עצמם, ואת עורם עשו לבוש לגופם, ורבים פילחו בשיפודים מראשם ולמטה. מהם הטילו לחיות טרף טורפות ומהם אנסו להתגושש. כך נרצחו בסך הכל מאתיים ועשרים אלף רומאים ויוונים".

תיאורים אלה, גם אם הם בולטים בגוזמתם, יש בהם כמובן כדי להצביע על התנגשויות חמורות ביותר, ההופכות למרד אלים, שמאחוריו הייתה יד מדריכה ומכוונת. דיו-קאסיוס קורא לעומד בראש המרד אנדריאס, ואילו אוסביוס קורא לו לוקאס המכונה "מלך", אשר בהנהגתו מתוארים היהודים כאחוזי רוח תזזית נוראה ומרדנית⁽⁹⁾, דבר המצביע על אופיו המשיחי של המרד. הרומאים נאלצים להתערב ולהסיג מכווחותיהם המובחרים, אשר רוב רובם נתונים בחזית, במלחמת איתנים נגד הפרתים, על מנת לדכא את המרד היהודי. המרד דוכא באכזריות עקובה מדם, עד סוף שנת 117 לספירה בימי הקיסר אדריאנוס (אשר עלה לשלטון לאחר מות טריינוס באותה שנה). כפי שממשיך ומספר אוסביוס⁽¹⁰⁾: היה צורך לשלוח את אחד מבכירי המצביאים הרומיים-מרקוס טורבו עם צבא מאומן גדול ורב. אישור להרס הרב בקירינייה, שנגרם כתוצאה מן המרד היהודי, מתקבל בגילוי סימני החורבן בחפירות הארכיאולוגיות ובמספר כתובות בנות התקופה. הכתובות מספרות על הצורך בסלילת דרכים חדשות, שיקום מבני ציבור, מגרשי משחקים ומקדשים, שנהרסו תוך כדי המרד.

עם דיכוי המרד התברר שאבדות היהודים היו ניכרות⁽¹¹⁾, ולמרות שאין לקבל את התיאורים בדבר השמדתם הכללית של כל היהודים, בוודאי נגרם הרס כבד ביותר לקהילות היהודיות, אשר לא שבו לימי תפארתן כקדם. מלבד אלפי היהודים, שנהרגו במהלך דיכוי המרד, והמרכז הזעיר שנותר במקום, יהודים רבים נאלצו להימלט לפנים הארץ ומצאו מפלט בין השבטים הברברים בסירתים, בג'בל (אזור ההר), במדבר סהרה ובטריפוליטניה ואף מערבה יותר בתוניסיה באלג'יריה ובמרוקו. בתקופה זו החל תהליך

מוגבר של ייחוד השבטים הברברים, ויצירת סימביוזה של תרבות יהודית-ברברית. לפי דברי ימי ערב (כמו ההיסטוריון איבן-חלדון), היהודים אף ייסדו עיר חדשה - "אל יהודה" (ששרידיה טרם נתגלו), לעומת זאת נמצאו מספר נקודות כפריות הנושאות את השם "חירבת אל-יהוד"⁽¹²⁾, כמו: בעין טרגונא, בשירת אל-דהר אל-אחמר במערב טוקרה, באל-אסגפה (ממזרח לבנגזי) ובלמלמודה, וכן נשתמרו השמות "אל-יהודיה" בקרבת סאורו (מצפון לבארקה), ובינה לחוף נמצאים השמות ראס אל-שבת וכף אל-שבת. החוקר הצרפתי גוטיאר⁽¹³⁾, טוען שלשבטי הברברים, הזנטה, היו שתי חטיבות: הלואטה והנפוסה (שצאצאיהם עדיין יושבים במערות ג'בל נפוסה), והברית שהתקיימה בין שתי החטיבות, כלומר "ברית שבטי הזנטה" וזיקתם ליהודים התהוו עוד בעת "מרד התפוצות", בימי טריינוס. רבים מיהודי לוב חיו בקרב השבטים הברברים, שחלקם התייחדו (דבר המצמיח אגדות עם גרעין היסטורי על ממלכת ברברים מתייחדים, שמולכת עליה המלכה דהייא אלכהינא).

על ישוב יהודי בטריפולי בשלהי התקופה הרומית, מספר ההגמון אוגוסטינוס, שחי בערך בשנת 400 לספירה. הוא מזכיר בכתביו קהילות יהודיות בעיר "עית" (טריפולי) ומספר, שמצא ביניהם חכמים מושכים בשבט סופר.

יהודי לוב בתקופה הוונדאלית

במחצית הראשונה של המאה החמישית (433 לספירה), הוונדאלים (שבט טוויטוני-מזרחי ממוצא סקנדינבי) בראשותו של גנסריקוס מצליחים לכבוש את לוב. היהודים (יחד עם הברברים) מסייעים לוונדאלים בכיבוש הארץ ומהווים משענת איתנה לשלטונם, והיו להם לעזר בניהול השלטון ובייעוץ. בתמורה לכך נהנו מזכויות יתר מסוימות, הותר להם להמשיך לשבת בטריפולי ולחיות באין מפריע, והקהילה התפתחה כלכלית וחברתית.

יהודי לוב בתקופה הביזנטית

במחצית הראשונה של המאה השישית (532 לספירה), בימי הקיסר הביזנטי יוסטיניאנוס, מצליח שר צבאו, ביליצאריוס, למגר את הוונדאלים באפריקה הצפונית, ולוב נשלטת תחת הקיסרות הביזנטית הנוצרית. היהודים, בשל סיועם ותמיכתם בוונדאלים, סובלים מרדיפות פיזיות ודתיות, אי סובלנות ואף המרות דת מאונס (כפי שניתן לראות בהתנצרותם מאונס של יהודי בוריון והפיכת בית-הכנסת המפורסם שלהם לכנסיה). הרדיפות מאלצות את היהודים בשנית, להימלט אל פנים הארץ ולמצוא מפלט אצל השבטים הברבריים. שוב מתרחש אותו תהליך של ייחוד מוגבר של שבטים ברברים, ומתפתח סימביוזה של תרבות יהודית-ברברית (המעצימים את אותן מסורות על ממלכה ברברית-יהודית).

גם ההיסטוריון הערבי המפורסם איבן-חלדון⁽¹⁴⁾ קובע, שלשבטי הברברים, "הזנטיה" תושבי הרי האוראס, הייתה אז זיקה ליהדות, ועימם נמנו גם שבטי הג'רבה (שלימים הייתה מלכתם המפורסמת דהייא אל-כהינא). באותה תקופה (במאה השישית) הגיעו לטריפוליטניה קומץ של יהודים שנסו מספרד בעקבות פלישת הויזיגוטים, המפרים את הקהילה היהודית המקומית ומעצימים אותה.

יהודי לוב בתקופה הערבית

במחצית הראשונה של המאה השביעית (643 לספירה), לוב נכבשת בסערה ע"י הערבים. הכיבוש לווה ברדיפות והתאסלמות מאונס, בעיקר אלו של הברברים, ועל פי המסורת היהודית והערבית כאחת, נתקלו בהתנגדות עזה של היהודים והברברים, והישוב היהודי הדלדל עד למאוד⁽¹⁵⁾. אולם לאחר זמן, דלדול זה מתמלא ע"י נדידה של יהודים באימפריה האיסלמית, המגיעים גם ללוב. בשל היותה של לוב ארץ מעבר בין המזרח למערב הערבי באפריקה הצפונית, היהודים נוטלים חלק בחיי המסחר והכלכלה. כמו כן, נוסדות קהילות חדשות יהודיות-ברבריות בעיקר בטרפוליטניה, המשתלבות בחיי הכלכלה, ככל שחולף הזמן והקהילות מתמסדות.

היהודים בלוב, כמו ביתר ארצות האיסלם באותה עת, בהיותם נמנים על "אהל אלכתאב" - עם הספר (אנשי הדתות שקיבלו את ההתגלות האלוהית, קטגוריה שבה נכללו היהודים והנוצרים), נחשבו כד'מים - בני חסות מוגנים, הנהנים מחיים אוטונומיים עם חרות דתית וחופש תעסוקה מסוים, תמורת תשלום הג'זיה - מס גולגולת. על פי אותם עקרונות, שנתקבצו בקובץ, שנתכנה "ברית עומר": באו לבסס את מעמדם הנחות של הד'מים; להפגין את עליונותם של המאמינים המוסלמים; להוות חיץ מבדיל בין מאמינים וד'מים; להשפיל ולדכא את בני הדתות המונותאיסטיות האחרות. גם אם הייתה במצב זה נחיתות, השפלה ומוגבלות, הוא היה טוב יותר ביחס למצב היהודים בארצות הנוצריות. שם היו נתונים לרדיפות פיסיות, חברתיות ודתיות, לעומת חופש הפולחן הדתי והערבות לביטחונם האישי, שמהם נהנו בני החסות היהודים בארצות האיסלם.

גם אם מצב המחקר כיום אינו מאפשר לנו לקבל תמונה מדויקת על תולדות יהודי לוב בתקופה הערבית, המשתרעת מעל ל-800 שנה (למעט תקופה קצרה של שלטון סיציליאני משנת 1146 ועד שנת 1158), ברור שגורלם השתלב בקורות אוכלוסיית לוב המוסלמית, בתקופות שבהן סבלו ממגפות, בצורות ושאר פגעי טבע. ליהודים ולמוסלמים היה גורל משותף (אף שהיהודים היו פגיעים יותר, בהיותם מיעוט בן לדת אחרת), אם זה בימי פריחה יחסית, ואם זה בימי דחק וסכנה, שארבו לכלל האוכלוסייה תכופות, בשל מלחמות חיצוניות ומלחמות אזרחיות מבית, ובעקבותיהן אנרכיה וקשיים כלכליים, למעט שתי תקופות: האחת, בתחילת המאה ה-11, כאשר התמרד המושל הלובי מטעם הכליף הפאטימי, וחזר לאיסלם הסוני והכיר בשלטונו של הכליף העבאסי שבבגדד. בתגובה למרד זה הכליף הפאטימי שילח בלוב שני שבטי בדווים, בנו-הילאל ובנו-סולים, שהמיטו חורבן בפשיטותיהם, והארץ שקעה במלחמות שבטיות ובאנרכיה, והיהודים נפגעו קשות. התקופה השנייה, במאה ה-12 לספירה, הייתה קשה במיוחד ליהודי לוב (כמו ליתר היהודים במערב אפריקה הצפונית ובספרד, והותירה עקבות במורשתם ובמנהגיהם), עם פלישת המואחדון - תנועה דתית פונדמנטליסטית ושושלת מוסלמית מיליטאנטית, שפעלה במערב אפריקה הצפונית ובספרד בין השנים 1146-1212. תנועה שהטיפה ל"ג'יהאד"-מלחמת קודש בכוח החרב, אכיפת "ברית עומר" בכל חומרתה, ובמקומות אחדים אף גזרה גזירות שמד עם מתן אפשרות לבחור בין התאסלמות או גירוש. ולא בכדי, על תקופה זו כותב הרמב"ם ב"איגרת תימן": "כי לא הייתה גלות קשה לישראל מגלות ישמעאל".

פלישת המואחדון ללוב התרחשה בשנת 1158, בראשות מנהיג המואחדון עבד אל-מומן בן עלי, מפאס במרוקו, ויהודי לוב הועמדו בפני ברירה להתאסלם או לעזוב את הארץ⁽¹⁶⁾. אי לזאת, רבים נאלצו להימלט אל מחוץ ללוב (בעיקר לאיטליה ולספרד הנוצרית), או להסתתר במקומות מסתור בתוך פנים הארץ המרוחקים מעיני המואחדון. אולם, היו שנאלצו, בלית-ברירה, לקבל עליהם את הדת המוסלמית, למראית עין וקיימו את דתם בסתר, אך למרות זאת חלקם נטמעו באוכלוסייה המוסלמית ואבדו לעד. ימי רדיפות וצוקה, שנמשכו גם כאשר עבד אל-מומן בן עלי עזב את לוב בשנת 1160, ומחזיר את השליט המקומי יחיה בן מטרות, שהונחה להמשיך בקו המדיני-דתי של המואחדון ולשלוח מס שנתי לפאס. רק בשנת 1173 שבה לוב לשלטונה של מצרים, תחת השושלת האיובית, שמייסדה הכליף הנודע צלאח אדין, והישוב היהודי בלוב מתחיל להתאושש. אולם, לא לאורך ימים, כבר בשנת 1190 המואחדון משתלטים בשנית על לוב עד שנת 1247, והיהודים שוב מצאו עצמם נרדפים. בשנת 1247 משתלטת על לוב, עד שנת 1510, השושלת המוסלמית החפיצית, שבירתה תוניס. עפ"י המקורות בתקופה זו של השושלת החפיצית, לפחות בשלהיה, חלה פריחה בקהילה היהודית בטריפולי, כפי שאנו עדים מן התאורים, ערב הפלישה הספרדית.

בשלהי התקופה הערבית, עם גירוש יהודי ספרד, בשנת 1492, הגיע חלק קטן מהמגורשים ללוב. אף שלוב לא היוותה ארץ אטרקטיבית למגורשים, בהיות הישוב היהודי בה קטן, ולא בשיא פריחתו בתוך אוכלוסייה ערבית נחשלת, והחופים שרצו שודדי-ים לרוב, שהיו סכנה לאלה שהפליגו באוניותיהם לחפש חוף מבטחים כמקום מקלט, הגיעו קומץ ממגורשי ספרד ללוב, בעיקר דרך היבשה. אולם היו גם גולים, שנשבו ע"י שודדי הים, בעת הפלגתם בחיפוש מקלט באחת מארצות הים התיכון, נפדו ע"י יהודי לוב והחליטו להשתקע בקרב הקהילות היהודיות בלוב, ובעיקר בטריפולי. הם התקבלו בזרועות פתוחות הן ע"י היהודים והן ע"י הערבים, והפרו את הקהילה היהודית (יחד עם גולים נוספים שהגיעו באותה עת מפורטוגל ומאיטליה) - כלכלית, חברתית, תרבותית ודתית, כפי שמציין החוקר מרדכי הכהן⁽¹⁷⁾: "מגלות ספרד שנת הרנ"ב (1492) באו מקצת הגולים לטריפולי וסביבותיה, וגם משאר אירופה באו הגולים, אחריהם היהודים עמדו לימין גורלם. גם המחמדנים נכבדי המקום שמחו לקראתם ויתנו להם כבוד, בהיות בהם בעלי חכמה ומדע ורוחם נאמנת מאד לממשלה המחמדנים, זכו מהם קצת למשרות, יען להם עצה ותושייה בתכסיסי המדינה. בימים לא כבירים גדל הישוב היהודי, השיגו מנוחה חכמה ועושר. המחמדנים דנו בדעתם בהיות היהודים מסוגלים למסחר וחרושת המעשה צרורה בכנפיהם השפעה לטריפולי, כמו כוח ההשפעה שהיו מביאים על ספרד. בכלל הגולים בא למיסראתא החכם רבי יחיאל טראבוטו, השיג שם כבוד ותפארה גם אצל המושלמים, נחשב בעיניהם אדם קדוש, וכבוד עשו לו במותו...".

יהודי לוב בתקופה הספרדית והמלטזית

הפריחה היחסית, שממנה נהנו יהודי לוב בשלהי ימי השלטון הערבי, הייתה קיצרת ימים וכבר בשנת 1510 לוב נכבשה ע"י פרדינאנד⁽¹⁸⁾ מלך ספרד (אותו מלך, שגירש את היהודים מממלכתו בשנת 1492). יהודי לוב היו נתונים לרדיפות והתנצרות מאונס⁽¹⁹⁾ - חלקם נשבו ונמכרו לעבדים, חלקם נאלצו לקבל

עליהם את הדת הנוצרית והתנצרו כביכול ולמראית עין וקיימו את דתם בסתר (ואלו שנתפסו בקלקלתם עונו באכזריות עפ"י השיטות הדמוניות של האינקוויזיציה). אולם רבים יותר, נמלטו לאיטליה (בעיקר לרומא), ולתוניסיה, רובם נמלטו אל פנים הארץ בעיקר ליפראן בלג'בל נפוסה, למסילת'א, לתג'ורה, לזליתן ולערי שדה נוספות הרחוקות מטריפולי, שנותרה שוממה מיהודיה. על בריחה זו, מספר גם "צמח צדיק": טריפולי אשר באפריקה, הייתה עיר גדולה לאלוקים, נלכדה בשנת ר"ע לאלף השישי תק"י (1510), היהודים אשר שם, הלכו בשבי אחרי לפני צר ויצא מן טריפולי כל הדרה, ותישאר העיר שוממה". תאור דומה ניתן למצוא אצל מרדכי הכהן⁽²⁰⁾, כאשר בטריפולי נותרו כ- 40 יהודים מתוך כ- 800 משפחות. אף כי נראה התאור מוגזם, ברור, שיהודי לוב בכלל ויהודי טריפולי בפרט סבלו רבות בתקופה זו, היו בסכנת שמד ורבים נאלצו להימלט.

בכל תקופת הכיבוש הספרדי שנמשכה עשרים שנה (עד שנת 1530), ולאחריה, בתקופת "אבירי מסדר מלטה" שהשלטון על לוב נמסר לידיהם מהספרדים לשלוט מטעמם, ונמשכה עוד 21 שנים (עד שנת 1551), היו יהודי לוב נתונים בתקופה קשה מנשוא. בתקופה זו, חלה התדרדרות כלכלית וחברתית ובעיקר תרבותית-דתית, שפגעה במסורת הפולחן הדתי ובסידרי התפילות. רוב רובם של היהודים ובמיוחד יהודי טריפולי התפזרו לכל עבר בלא רועה. לא הייתה הנהגה או מנהיג, שיובילו את היהודים בשעת משבר קשה זו: לא נתקיימו שרותים ומוסדות דת מרכזיים, פסקו לימודי הקודש, בתי הדין הרבניים חדלו לפעול, רבנים ודיינים ירדו למחתרת ועם השנים הלכו והתמעטו בלא תחליף וסדרי תפילות הלכו ונשתכחו. היהודים, שחששו לקיים ולו את המעט, שנשטמר ממסורותיהם, מדתם ותפילותיהם, בשל רדיפות השלטונות הנוצריים היו נתונים בשפל חברתי מחריד וניווון תרבותי-דתי משווע. מצב זה, נמשך כשני דורות, עד לבוא קץ השלטון הנוצרי הבלתי-סובלני של הספרדים והמלטזים, ולוב נכבשת ע"י התורכים העות'מאנים בשנת 1551 ומתחיל עידן חדש בחיי הקהילות היהודיות בלוב.

העידן העות'מאני

העידן העות'מאני נחלק לשלוש תקופות משנה: התקופה העות'מאנית הראשונה (1551-1711), התקופה הקראמנלית (1711-1835) והתקופה העות'מאנית השנייה (1835-1911).

יהודי לוב בתקופה העות'מאנית הראשונה (1551 – 1711)

תקופה, שבה טריפוליטניה הופכת לוולאיית, תחת מרותו של ה"שער העליון" בקושטא באמצעות פחוות עם כיבושה ע"י הקיסרות העות'מאנית בשנת 1551 (בימי סולמאן המפואר, ע"י שני המצביאים סנאן פאשא ומוחמד דראגוט פאשא המתמנה לפחה הראשון של טריפוליטניה). היהודים בלוב כמו כל נתיניה היהודים של האימפריה העות'מאנית המוסלמית, היו ד'מים – בני חסות עפ"י "חוקי עומר" תמורת הג'זיה – מס גולגולת.

הקהילות היהודיות בלוב מתחילות להתגבש ולהתפתח, ולקבל את צביוןן, וכבר בראשיתה חלה בהן התאוששות רבת משמעות:

- משפחות רבות, שברחו לפנים הארץ בשל רדיפות הספרדים והמלטזים, החלו לחזור לטריפולי ולערים הגדולות במישור החוף (למרות זאת נותרו עדיין יהודים בקרב הערבים בפנים הארץ, שהיחסים ביניהם היו של מרקנטזים - עבד יהודי הנתון לחסותו של האדון המוסלמי).

- מתחדשת הגירת יהודים ממגורשי ספרד ופורטוגל ומליוורנו ("הגוארנים") לערי לוב ותורמים להתפתחותן של הקהילות היהודיות בלוב.

- מתהדק הקשר בין הקהילה היהודית בטריפולי לקהילות היהודיות בערי השדה של לוב בכלל ועיירות טריפוליטניה בפרט.

- חלה התאוששות כלכלית, בשל הרחבת המסחר עם הקיסרות העות'מאנית ותנועה של סוחרים וסחורות גם בלוב. היהודים במקום משתלבים בחיי מסחר אלו, ובתחומים מסוימים היו אף המובילים והיוזמים במסחר עם אירופה ובעיקר עם איטליה ובמסחר הטרנס-סהרי לאפריקה. ההתאוששות הייתה איטית והשיקום הכלכלי התפרס על פני שנים. זאת בשל המצב המדיני המעורער בלוב, שהיה מלווה במהומות ומרידות. ימי צוקה, כמו ימי המרד של המהדי יחיא בן-יחיא בשנת 1589, שבו נפגעו יהודים רבים שהיו בסכנה של שמד. לוב אף סבלה מניסיונות פלישה מהחוף, בעיקר על רקע היותם של ערי החוף מסתור לשודדי-ים וטריפולי מרכז סחר לאניות השודדות ונוסעיהן לעבדים. אחת הפלישות הידועות בתקופה זו, הייתה פלישתו של אברהים אשריף שר צבאו של ביי תוניסיה (1705 – 1704)⁽²¹⁾, על רקע שוד של אחת מאניותיו, שנשאה אליו מנחות ממושל מצרים. פלישה, שנשאה בחובה סכנה רבה גם ליהודים, ויום הדיפתה של הפלישה ומיגור צבאו של אברהים אשריף, שבו נטלו היהודים חלק חשוב, הפך ליום חג ליהודי לוב - "פורים אשריף". אשר מציינים אותו בכל שנה (עד היום) בכ"ג בטבת, שבו אין קוראים תחנון ובשבת שלפני כן קוראים את הפיוט "מי כמוך", פרי עטו של ר' שבתאי טייאר, המתאר את המאורע, את נס הנסיגה הפתאומית ואת הניצחון הגדול.

- יהודים רבים נוטלים חלק בשירות הדיפלומטי, חלקם נמנים עם המהגרים החדשים ללוב ונושאים את אזרחות ארצות מוצאם, וחלקם רוכשים אזרחות אירופית ע"י מינויים כמתווכים מדיניים ודיפלומטיים. דבר המסייע להם בעת החלת הסדר הקפיטולציות במאה ה-16, ונהנים מחסות דיפלומטית מן המדינות, שהם נתיניהן ואיפשר להם לשלוח את ידם במסחר עם מדינותיהם.

- חלה התעוררות רוחנית ודתית, אשר התחוללה עם הגעתו של ר' שמעון לביא לטריפולי בשנת 1549 או 1559. ר' שמעון לביא (רש"ל), שהיה גולה מספרד והגיע בהיותו ילד למרוקו, למד שם קבלה ורפואה ונעשה גדול בתורה ורופא. בהיותו בא בימים החליט רש"ל לעלות לארץ-ישראל להיאסף לאבותיו בבוא יומו. אולם, בעוברו דרך לוב, בראותו את המשבר הרוחני-דתי, שבו היו מצויים יהודי לוב, בשל הרדיפות במהלך הכיבוש הספרדי והמלטזי, החליט להשתקע בלוב ולשקם את חיי הדת במקום. ר' שמעון לביא, היה ליהודי לוב בדורו, כרבן יוחנן בן-זכאי לדור חורבן הבית, הוא מחדש את פעילותם של המוסדות הדתיים והרוחניים בלוב ומחזיר עטרה ליושנה. הוא מתנך דור של דיינים, משוררים, פייטנים ורבנים, המהווים, לדורות אחריו, מסד של רבנים גדולים בתורה, בהלכה, בקבלה, בשירה ובפיוט. בימי רש"ל ולאחריהם, נתייסדו יותר ויותר בתי-דין ובתי-כנסת שהיו מרכזים רוחניים של הציבור, פאר בתי-הכנסת

– "צלא אלכבירא" (בית הכנסת הגדול) הוקם ב"חארה" היהודית (הרובע היהודי) בטריפולי בשנת שפ"ח – 1628.

בתקופת שהייתו בלוב, כותב ר' שמעון לביא את הפיוט הנודע "בר-יוחאי", הנפוץ בכל תפוצות ישראל, ואת הפרוש לזוהר לספר בראשית - "כתם פז" ואף משמש רופאו האישי של הפחה בטריפולי. חלה התאוששות מסוימת בחינוך, יותר ויותר יהודים, במיוחד אלו, שמצבם הכלכלי השתפר, שלחו את בניהם ללימודי דת פריים. הם מסרו את בניהם לרבנים, שהקנו להם לימודי קודש – תפילות, קריאת פרשת השבוע, הפטרה וכו', ולתלמידים המצטיינים יותר – משנה, תלמוד, מדרשים, זוהר וכו', מהם צמח גרעין של דיינים ורבנים. אולם, רוב הילדים בני העניים, כמעט ולא למדו כלל ונכנסו למעגל העבודה, לסייע לפרנסת משפחותיהם עוד בגיל צעיר. רק לקראת הגעת ילדים אלו לגיל בר-מצווה, היו מרכזים אותם אצל רב מתנדב, שהקנה להם את הידע המינימלי לקיום הפולחן הדתי היהודי - תפילה, הנחת תפילין ועלייה לתורה. לעומת זאת, הבנות בכל השכבות, לא למדו כלל ולא ידעו קרוא וכתוב.

- החלו להתגבש קהילות היהודיות והנהלותיהן – הנהירה החפוזה של יהודים לעיר הבירה טריפולי, הביאה לצמיחת הרובע היהודי ("חארה"). "חארה" אשר השרתה תחושת בטחון בהיותה מוקפת חומה וקרובה למרכז השלטוני, שהגן עליהם מהתנכלויות של האספסוף, אפשרה את קיום הפולחן הדתי ומידה מסוימת של אוטונומיה יהודית. אולם, בשל ההגירה החפוזה והבלתי מתוכננת ל"חארה", הצפיפות הייתה רבה והתנאים הסניטריים היו ירודים, הדלות פשתה במקום וצמח קיטוב חברתי עמוק. המענה לשיפור מצב חברתי זה, היה ביסוד קהילות יהודיות חדשות בצמתים מסחריים משניים. חלקן קרובות לבירה וחלקן רחוקות מאד, כאשר רובן התפרשו במישור החוף, הן בשל ערי הנמל שאפשרו את המסחר עם אירופה והן בשל החשש מפלישות הבדווים מן המדבר. למרות זאת, היו שהעזו והקימו קהילות יהודיות בפנים הארץ, בצמתים מסחריים חשובים ובאזורים חקלאיים פוריים.

עם ייסוד קהילות היהודיות החלו להתגבש גם הנהלות קהילות, אשר בראשם עמד המנהיג, שנקרא שיך אל-יהוד או קאיד (נשיא היהודים). מנהיג קהילה היה אחד מפרנסי ועשירי קהילה והווה את החוליה המקשרת עם השלטונות. לצדו של הקאיד פעל וועד קהילה, כאשר בקהילות הגדולות הוועד מנה שבעה חברים ונקרא "שבעת טובי העיר". וועד קהילה, שנהנה ממעמד אוטונומי מסוים, היה אחראי על גביית המסים לשלטונות ולקיום המוסדות הקהילתיים. מוסדות כמו: "חברת קדישא", "עזרת אביונים", "בית-הדין", "מושב זקנים", "מוהר הבתולות", "מחלקת הכשרות", ומאוחר יותר "עזרת נשים" ו"ביקור חולים" וכו'. עם התגברות פעילות שודדי הים הקימה קהילה אגודת "פדיון שבויים", הקצתה כספים רבים לפדיונם וכל יהודי, שנשבה נפדה מייד (לא פעם עוד לפני שבני המשפחה ידעו על שבייתו). לצד הקאיד בטריפולי התמסד תפקיד הרב הראשי לכל יהודי לוב, שכונה "הרב הכולל", והיה לסמכות הרוחנית והדתית העליונה.

- אפיזודה מעניינת, שהתרחשה באותה עת בלוב, הייתה חזירת השבתאות בקרב היהודים, עם הגעתו של אברהם מיכאל קארדוזה לטריפולי בשנת 1658⁽²²⁾. קארדוזה, שהיה אחד האנוסים שיצא מספרד לאיטליה, היה לשבתאי ובמסעותיו, כאשר הגיע לטריפולי והשתקע בה, חזיר את האמונה במשיח השקר שבתאי צבי בקרב רבים מן היהודים. אפיזודה, אשר הייתה אמנם רק בשעתה והשפעת השבתאות הייתה רבה רק

בזמנה, הרי גם כאשר אמונה זו התפוגגה, נשמר זכרו של שבתאי צבי במסורת העממית תקופה ארוכה (במיוחד בשירה), ורבני לוב לחמו בה עד הדורות האחרונים.

יהודי לוב בתקופה הקראמנלית (1711 – 1835)

בשנים אלו שלטה בלוב, שושלת של בני קראמנלי משנת 1835, שושלת מורשתית של שליטים אוטונומיים מקומיים, אשר הכירו רק להלכה ב"שער העליון" בקושטא, שהעניק להם את תואר הפאשה בדרג הגבוה ביותר - "שלושה זנבות סוס"⁽²³⁾.

העשורים הראשונים של התקופה, בימי שלטונם של הפאשה הראשון אחמד קראמנלי ובנו, התאפיינו בהשלטת סדר, שלום יחסי, שגשוג ופיתוח הארץ. טריפולי נקבעה בירת כל לוב (ולא רק של טריפוליטניה), תוך כדי הידוק הקשר עם קירנאיקה, שהקראמנלים בעצם סיפחו לשלטונם הישיר. בתקופה זו, מתחילה להתגבש ישות יהודית לובית נפרדת, שאינה קשורה עוד עם יהודי תוניסיה, ששתיהן היו בעצם תחת השלטון העות'מאני. למרות זאת, ממשיכים להתקיים יחסי גומלין מסויימים, בין יהודי לוב ליהודי תוניסיה (ובעיקר עם יהודי ג'רבה).

היהודים, שהיו נאמנים לשלטונות נהנו ממדיניות סובלנית כלפיהם ויצאו נשכרים מהמצב המדיני החדש. השתלבו בפיתוח הכלכלי ובגידול המסחר, הן עם ארצות אירופה והן עם ארצות אפריקה הטרנס-סהריות. נוסדו קהילות יהודיות נוספות בצמתים מסחריים קיימים ובצמתים חדשים ובשווקים אזוריים, שהפכו לעיירות שדה. האוכלוסייה היהודית שגשגה וגדלה עם המשך הגירת יהודים מאיטליה ללוב, ומאוחר יותר גם מתוניסיה ומאלג'יריה, בשל מהומות בתוניס בשנת 1756 ובאלג'יר בשנת 1805 (אף שחלקם, בשוך המהומות, שבו לארצם ולוב הייתה להם רק "מקלט לילה" עד יעבור זעם). הגירה, אשר הפרתה את האוכלוסייה היהודית המקומית, ופתחה בפניה קשרים מסחריים נוספים.

בדור השלישי של השושלת הקראמנלית בשלהי שלטונו של עלי פאשה (1754 – 1793), התחוללו מאבקי שלטון בתוך בני משפחת קראמנלי⁽²⁴⁾. מאבקים, שגרמו לנסיגה כלכלית, לאי יציבות מדינית ופוליטית ומלחמות אלים, אליהן נקלעו היהודים בעל כורחם. יהודים רבים נפגעו, הן בשל מלחמות האלים בהיותם באחד הצדדים, שנקלעו אליהם, והן בשל פריקת עול של אספוסף ערבים, בעיקר בערי השדה, שניצלו את הזדמנות המהומות להתנכל לשכניהם היהודים.

מלחמות האלים בתוך משפחת קראמנלי, נוצלו ע"י עלי בורגול הקורסאר הרודן של אלג'יריה, שכבש את טריפולי בשנת 1793 והשליט בה משטר אימים⁽²⁵⁾. בעקבות כבוש זה, נפגעה כל אוכלוסיית העיר, כולל הנתינים הזרים ובעיקר היהודים. עלי בורגול עשק וחמס את רכושם, ביצע מעשי אכזריות, ואנס את היהודים לחלל את השבת ומועדיהם. הוא הוציא להורג בעינויים קשים ובשריפה על כל התנגדות למשטרו או חשד להתקוממות נגדו, וביניהם נמנו שלושה יהודים, שנחשדו באי נאמנות לשלטונו.

בעת צרה וצוקה זו, בני קראמנלי השכילו להשלים ביניהם ובסיועם של חמודה, הביי של תוניסיה, שנזעק לעזרה, והאוכלוסייה המקומית (כולל היהודים), שהתארגנה בהתנגדותה למשטר, הצליחו למגר את עלי בורגול, שנאלץ להימלט מטריפולי. יום כניסת בני קראמנלי לעיר טריפולי הברירה בכ"ט בטבת שנת

התקנ"ה (1795), נקבע ליום חג ליהודי לוב – "פורים בורגול". מועד אשר מציינים אותו בכל שנה (עד היום), שבו אין קוראים תחנון ובשבת לפני כן קוראים את הפיוט "מי כמוך". פיוט המתאר את סבלות בני העיר והיהודים תחת שלטון האימים של בורגול, מיגורו ונסיגתו, וכניסתם של בני קראמנלי לעיר. הפיוט "מי כמוך", היה פרי עטו של ר' אברהם כלפון, מנהיג הקהילה היהודית, שבנו דוד היה מקורבנות הגזירות של בורגול ונשרף חיים.

יש לציין, שהתקופה הקראמנלית, במסורת היהודית הלובית, הייתה תקופה שלווה יחסית. אולם, השושלת לא שלטה על כל ארץ לוב רחבת הידיים, אזורים רבים מרוחקים בפנים הארץ היו נתונים לחסדם של שבטים נידים ושיכים עצמאיים של מסדרים דתיים (בעיקר מרבוטים). בשל כך, חלק מהיהודים, שהיו תחת חסותם של שבטים אלו, חלו עליהם יחסי מרקנטיזם – עבד יהודי הנתון לחסד אדונו המוסלמי, ולא פעם היו גם התנכלויות קשות כלפיהם בלא שהשלטון המרכזי יכול להגן עליהם.

יהודי לוב בתקופה העות'מאנית השנייה (1835 – 1911)

תקופה, שבה לוב (טריפוליטניה וקירנאיקה) הופכת שוב לוולאיית, תחת שליטתה הישירה של האימפריה העות'מאנית. העות'מאנים מפחד הצרפתים, שכבשו את אלג'יריה (1830), ומחשש משלטונו הנועז של מוחמד עלי במצרים (1848-1805), מנצלים את מלחמת האחים בתוך בני משפחת קראמנלי, מסלקים אותם מן השלטון ושולטים בלוב ישירות בשנית משנת 1835 ועד שנת 1911, באמצעות פחות.

לנוכח אי היציבות המדינית, שהתאפיינה בשלהי התקופה הקראמנלית, הייתה רווחה מסוימת במצב היהודים בראשית התקופה העות'מאנית השנייה, ובהמשך חלו תמורות במצבם ובמעמדם:

- שליטתם של הפחות העות'מאנים על מרחבים גדולים יותר בלוב, שיפרה את מצב היהודים, שהיו נתונים קודם לכן תחת חסדיהם של שבטים ערבים עצמאיים. אף שלא פסקו לגמרי ההתנכלויות ליהודים, במיוחד באזורים המרוחקים מהמרכז השלטוני, הייתה להם לפחות האפשרות להתלונן בפני השלטונות על התנכלויות אלו כאשר נתמלאה הסאה. היהודים יכלו להתלונן גם בפני "השער העליון" בקושטא, נגד שרירות ליבם של הפחות.

- בשל החילופים התדירים של הפחות בלוב (שהייתה גלות פוליטית מכובדת לרובם), לא התאפשר להם להכיר את תנאי הארץ והלשון המקומית, ולכן נזקקו למזכירים ומתווכים. תפקיד, שמלאו היהודים, ומעמדם השתפר בשל כך. שיפור, שבא לידי ביטוי גם בשל התגברות השפעתם של הקונסולים הזרים, שהפעילו לחצים על הפחות והסולטנים בצינורות הדיפלומטיים, באמצעות שגריריהם בקושטא.

- בתקופה זו, הייתה הגירה מוגברת של יהודים מיישובי השדה לערים הגדולות ובמיוחד לטריפולי. הגירה, שהתרחבה לעיירות החדשות שהוקמו או התחדשו זה לא מכבר ונתייסדו קהילות יהודיות חדשות, שיכלו לצפות להגנת השלטון המרכזי ולחילות המצב הכפופים אליו.

- מצבם הכלכלי של היהודים השתפר, ככל שבגרה ההגירה לערים הגדולות. יותר ויותר יהודים עסקו במסחר, שהתפתח הן זה הפנימי והן זה הבינלאומי, ככל שהמעצמות האירופיות במיוחד איטליה הרחיבו את המסחר עם לוב. יותר ויותר יהודים, שעזבו את עבודת השדה, הפכו לאומנים ובעלי מלאכה במקצועות

השונים (נפחות, פחחות, נחושתאות, בדילאות, סנדלרות, נגרות, חרטות, תווית חוטי צמר וכו') כאשר בחלק מהענפים הייתה להם בלעדיות, כמו: הטבעת המטבעות, הצורפות והחייטות. לרוכלים היהודים הייתה עדיפות על הרוכלים המוסלמים, בשל אפשרותם למכור ישירות לנשים המוסלמיות במרחבי לוב. דבר הנמנע מרוכלים מוסלמים, שלא יכלו לדבר ולסחור עם נשים מוסלמיות. עקב עדיפות זו, התרבו הרוכלים היהודים, שהרחיקו נדוד במרחבי לוב, וקיבלו אף כינויים עפ"י זמן העדרם מן הבית, כמו "טואף אז'מעא" (רוכל נודד, שנעדר מן הבית במשך שבוע), "טואף אשהאר" (שנעדר מן הבית במשך חודש), ומרחיקי הנדוד שבו לבתיהם כל שישה חודשים, מתקופת חגים אחת למשנה.

חדירת ההשפעה האיטלקית ללוב, הביאה לא רק את ניצני המודרניזציה כי אם גם שגשוג בתחום הכלכלי, בעיקר בתחום הפיננסי עם פתיחת סניפי הבנק של "בנקו די-רומא" בטריפולי ובבנגזי, שרוב פקידי ולקוחותיו היו יהודים.

- התבססו האוטונומיה היהודית ומוסד המנהיגות היהודית הקהילתית. הנהגת הרפורמות (תנזימאת') בצווים (פירמאנים) ב-1839 וב-1856⁽²⁶⁾ (אשר קיבלו גושפנקא חוקית ע"י ה"ארדי" הקיסרי במרץ 1865), העניקו ליהודים ערבויות ואוטונומיה יהודית, ולקאיד גושפנקא חוקית והשתתפות במועצת המחוז בטריפולי. מ-1842 הייתה העדפה, שהקאיד יהיה איש משכיל, ומאז הומלצו לתפקיד זה אנשי דת (שקודם לכן עסקו בעניינים רוחניים בלבד). ב-1874 מונו רבנים ראשיים בלוב (שהובאו מחוץ ללוב, מארץ-ישראל או מקושטא)⁽²⁷⁾, כאשר הראשון היה הרב אליהו חזן, והחל תהליך של העברת הסמכויות החילוניות מהנשיא לרב הראשי, שנקרא "חכם באשי". יהודים החלו לכהן בעיריות, במועצות המינהליות, בפקידות השלטונית (במיוחד במחלקת האוצר) ובבתי המשפט האזרחיים, הפליליים והמסחריים, שהוקמו מ-1863 ואילך⁽²⁸⁾.

- חלה התפתחות משמעותית בתחום החינוך, שהחלה עם יסוד בית-ספר איטלקי-יהודי לבנים ע"י ג'נטו פאג'י⁽²⁹⁾ בשנת 1876. בכך נפרץ מעגל החינוך היהודי מסורתי, ובעקבותיו, עם יסוד בית-ספר איטלקי-יהודי לבנות ע"י בארולינה נונס-ויס בשנת 1887, נכללו לראשונה, חלק מבנות ישראל במסגרת חינוכית כלשהי. בתי-ספר, שהיו סנונית לרשת חינוך איטלקית ענפה בכל לוב.

לנוכח חדירה זו של האיטלקים במערכת החינוך, העות'מאנים התירו ליהודים משנת 1881 ללמוד במוסדות החינוך הממשלתיים, כולל בתי-ספר ערב בחינם. בנוסף לכך, כי"ח הקימה רשת חינוך, שראשיתה יסוד בית-ספר למלאכה לבנות בשנת 1890.

לאור התפתחות זו במערכת החינוך, הקהילה היהודית בטריפולי ייסדה את בית-הספר "יגדיל תורה"⁽³⁰⁾ ב"דאר אסרוסי", שפתח את שעריו בשנת 1893.

- בשלהי התקופה העות'מאנית, נוצר קשר ראשוני בין הקהילות היהודיות בלוב לבין התנועה הציונית העולמית והרצל. כבר בשנת 1896⁽³¹⁾, הרצל מעודד את יהודי לוב לפעילות ציונית. יהודים מלוב נענים לאתגר, ואנו עדים לשליחת מכתבים להרצל (ראה נספחים), כמו: מכתבו של העו"ד ברבי באוגוסט 1900, שממנו ניתן ללמוד על הפצת חוזרים של התנועה הציונית בקרב יהודי לוב; מכתבו של יעקב סופר בפברואר 1901, שממנו משתמע, שממשיכים להגיע ללוב חוזרים של התנועה הציונית ובטריפולי הייתה סוכנות של התנועה הציונית העולמית, שקישרה בין התנועה ליהודי לוב; מכתבו של יעקב תשובה מבנגזי

בספטמבר 1903, שממנו אנו למדים, ששימעה של התנועה הגיע גם לבנגזי, ויש נכונות להקים סניפים בקירנניקה להפצת רעיונותיה, כפי שבאה לידי ביטוי גם במכתבו השני של יעקב תשובה ביוני 1904. קשר ראשוני, שאין אנו עדים להתפתחותו, כנראה בשל מותו של הרצל ו"ימי קטנות", שעברו על התנועה הציונית. אולם, קשר זה מהווה את זריעת הנבט הראשון לצמיחתה, מאוחר יותר, של תנועה ציונית גדולה, פורחת ומשגשגת, לאחר כיבושה של לוב ע"י האיטלקים.

באותה תקופה, במסגרת איתור מקומות כתחליפים זמניים לישוב יהודים בארץ-ישראל, יחד עם בדיקת "תוכנית אוגנדה", פנה הרצל למלך איטליה, ויקטור עימנואל השלישי, לבדיקת אפשרות של ישוב יהודים ממזרח אירופה בקירנניקה. בדיקה נוספת לאיתור מקומות חלופיים זמניים לארץ-ישראל בלוב, ערך נחום סלושץ מטעם של הטריטוריאליסטים בתנועה הציונית בהנהגת ישראל זנגוויל (יט"א). סלושץ ניהל מספר שיחות עם הפחה של טריפוליטניה רג'יב פאשא, לאפשרות התיישבות יהודים מרוסיה בטרפוליטניה. רג'יב פאשא קיבל באהדה את הרעיון, והומלץ לבדוק אפשרות של התיישבות יהודית באזור הג'בל ובאזור מסיללאת'ה. סלושץ ניהל מספר שיחות גם עם יועצם של הסנוסים מנצור אל-קחלי, לאפשרות התיישבות יהודים מרוסיה גם בקירנניקה, גם מנצור אל-קחלי קיבל באהדה את הרעיון. סלושץ היה בדעה, שרג'יב פאשא כמו גם מנצור אל-קחלי, ראו בהתיישבות יהודית מאירופה מחסום בפני התביעות האיטלקיות על לוב.

- בתקופה העות'מאנית השניה, למרות השלטון הנוח כלפי היהודים בד"כ, נתגלעו מספר חילוקי דעות עם הפחות בטרפולי במספר נושאים:

בנושא "כופר הגיוס"⁽³²⁾, שבתחילה שולם מרצון, למרות היותה של טריפולי עיר עם חומה ולא חלה עליה החובה בתשלום זה. אולם, בשל העלאתו של תשלום "כופר הגיוס" לסכומים גבוהים מאד היה מרי של ממש לאי תשלומו, עד שאכן הוקטן ושב למימדיו הקודמים; ובנושא גיוס יהודים לצבא התורכי עפ"י החוקה, כאשר עלו "התורכים הצעירים" לשלטון בשנת 1908, וכל תושבי האימפריה היו לנתינים תורכים שווי-זכויות. חובת הגיוס⁽³³⁾ של כל צעיר מגיל 20 עוררה התמרמרות, חשש ופחד הן לגורל הבנים והן לסכנת התנתקותם של צעירים מעמם ולאיי שמירת הדת היהודית. אולם חשש זה היה במידה רבה לשווא. ליהודים, שגויסו לצבא, ניתן לקיים את דתם וסופק להם אוכל כשר. הבחורים היהודים עשו חיל בצבא התורכי, וחלקם אף נשלחו לקורס קצינים והצלחתם הייתה רבה.

- בשלהי התקופה העות'מאנית השניה חלה הרעה משמעותית ביחסים בין הערבים לבין היהודים⁽³⁴⁾. זאת בשל חזירת ניצני הלאומנות הערבית והפאן-איסלמיות גם ללוב. יהודים היו לקורבנות, מספר יהודים נרצחו, רכוש יהודי נבזז, בתי-כנסת נשרפו וחוללו, ויהודים אף הואשמו בעלילות דם.

סיכום

הקהילות היהודיות בלוב, נמנו עם הקהילות היהודיות העתיקות ביותר בפזורה היהודית בתפוצות. עפ"י המסורת אצל יהודי לוב ואף סברות היסטוריות, המסתמכות גם על מקורות מקראיים ותלמודיים, ראשיתן של הקהילות היהודיות בלוב, עוד בראשית ההתיישבות הפיניקית בחופי צפון אפריקה, בימי שלמה המלך, במאה העשירית לפנה"ס. לפי מסורות המאחרות אחרי ראשית ההתיישבות הפיניקית, ראשיתן של הקהילות היהודיות בלוב אחרי גלות אשור (במאה השמינית לפנה"ס) או גלות בבל (במאה השישית לפנה"ס). ידיעות וודאיות לקיומם של קהילות יהודיות בלוב, אנו מוצאים בקיריני, במסגרת הקולוניזציה שיזמו התלמיים (במאה השלישית לפנה"ס). ישוב יהודי, שפרח במשך התקופה ההלניסטית, במיוחד בתקופה החשמונאית (במאה השנייה לפנה"ס) ובראשית התקופה הרומית בקיריניקה (במאה הראשונה לפנה"ס). קיריניקה, שחברה לטריפוליטניה, שעברה תחת שליטה רומית אחרי המלחמה הפונית השלישית (במאה השנייה לפנה"ס), וכל לוב הייתה למושבה רומית משגשגת.

למאורעות ביהודה, במאה הראשונה לספירה – הגעת הסיקריקים לקיריני, חורבן הבית והעברת גולים ללוב, היו השלכות על הקהילות היהודיות בלוב. הקהילות גדלו והתפשטו על מרחבים גדולים יותר, מחד גיסא, והמיטו אסון, בהמשך, בעקבות מרד התפוצות (115-117 לספירה), מאידך גיסא. דיכוי מרד התפוצות הביא לחורבנו של הישוב היהודי בקיריניקה, שהפך למרכז זעיר, ולהגירת יהודים מערבה, שמצאו מפלט אצל השבטים הברברים. הגירה, שהביאה לייחוד שבטים ברברים ויצירת סימביוזה של תרבות יהודית-ברברית.

לוב עברה כיבושים לרוב וכל כיבוש נשא בחובו תמורות בחיי היהודים, שהטביעו את חותמם על גורלם, שהשתלב בקורותיו של כל כיבוש. בכך, קורות יהודי לוב הוו נדבך חשוב ובלתי נפרד בדברי ימיה של לוב. היהודים משתלבים באדמיניסטרציה הוונדלית (במאה החמישית) ומהווים משענת איתנה לשלטונם ומאידך סובלים מרדיפות ושמד בתקופה הביזנטית (במאה השישית), המאלצת את היהודים, שוב, למצוא מפלט אצל השבטים הברברים. גם בתקופה הערבית (החל מהמאה השביעית), גורלם של היהודים השתלב בקורות אוכלוסיית לוב המוסלמית, הן בימי פריחה ושגשוג והן בימי דחק וסכנה, אף שהיו פגיעים יותר, בהיותם מיעוט הנמנה על הדימה. הקהילות היהודיות, כולל אלו שנתייסדו בתקופה זו, נהנו מהפריחה הכלכלית, במשלוח ידם במסחר הימי והיבשתי. אך היו גם הנפגעים ביותר בפשיטות השבטים הבדווים (במאה ה-11) ופלישת המואחדון (במאה ה-12).

תקופה נוספת, קשה במיוחד, שעברה על יהודי לוב, הייתה התקופה הספרדית והמלטזית (במאה ה-16). תקופה, שבה היהודים היו נתונים לרדיפות והתנצרות מאונס, וחלה התדרדרות כלכלית וחברתית ובעיקר תרבותית-דתית.

בעידן העות'מאני בלוב (החל מהמאה ה-16), הנחלק לשלוש תקופות משנה, קורות העתים הטביעו את חותמם על חיי היהודים. בתקופה העות'מאנית הראשונה (1551-1711), הקהילות היהודיות מתחילות להתגבש ולקבל את אפיוןן וצביוןן. הקהילות והנהלותיהן מתגבשות ומפורות ע"י גולים מספרד, חלה התאוששות כלכלית ובעיקר רוחנית-דתית עם הגעתו של ר' שמעון לביא. שגשוג, הנמשך גם בתקופה

הקראמנלית (1711-1835), למרות מלחמות האחים בקרב בני השושלת הקראמנלית והתעצמות השוד הימי, שבעקבותיהם היו פלישות ופעולות תגמול. בתקופה העות'מאנית השניה (1835-1911), מתבססות הקהילות היהודיות והאוטונומיה שלהן, במיוחד לאחר הנהגת הרפורמות - הת'נוזימאת. כמו כן, הורגשה ריוחה בבטחון האישי, במצב הכלכלי, בחיי הרוח והדת ובתחום החינוך. אך גם נתגלעו חילוקי דעות עם השלטונות העות'מאניים, בשאלת כופר הגיוס וגיוס יהודים לצבא התורכי, והחמור יותר, בשלהי התקופה הייתה הרעה ביחסים בין היהודים לערבים. תופעה נוספת שהתרחשה בשלהי התקופה העות'מאנית, נוצר הקשר הראשוני בין יהודים בלוב לבין התנועה הציונית העולמית והרצל.

הערות

1. ח"ז. הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה. חלק א', עמ' 32; ג. סלושץ, מסעי בארץ לוב. חלק א', עמ' 158.
2. ש. אפלבאום, יהודים ויוונים בקירני הקדומה. עמ' 110.
3. י. בן-מתתיהו, כנגד אפיון. ב, ד, עמ' 44.
4. ש. אפלבאום, יהודים ויוונים בקירני הקדומה. עמ' 117-118.
5. שם. עמ' 117.
6. י. בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים. ט"ז, עמ' 169-170.
7. י. בן-מתתיהו, מלחמות היהודים. ז', עמ' 436-440.
8. התרגום לפי ג. אלון, תולדות יהודי א"י. א', עמ' 237.
9. אוסביוס, תולדות הכנסייה. ד: ב (בתרגום רוקח).
10. שם. ד:ב.
11. שם. ד:ב.
12. ש. אפלבאום, יהודים ויוונים בקירני הקדומה. עמ' 173.
13. שם. עמ' 173.
14. שם. עמ' 173.
15. מ. הכהן, הגיד מרדכי. סימן 17, עמ' 74.
16. שם. עמ' 75.
17. שם. סימן 18, עמ' 77-78.
18. שם. סימן 19, עמ' 78.
19. שם. עמ' 78-79.
20. שם. סימן 20, עמ' 81.
21. שם. סימן 31, עמ' 97-98.
22. ח"ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית. פרק 11, עמ' 185-188.
23. שם. עמ' 173-174.
24. שם. עמ' 174.
25. שם. עמ' 179-183; מ. הכהן, הגיד מרדכי. סימן 33-35, עמ' 101-107.
26. שם. סימן 53, עמ' 158.
27. ח"ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית. פרק 11, עמ' 202.
28. מ. הכהן, הגיד מרדכי. סימן 53, עמ' 158.
29. ר. דה-פליצה, יהודים בארץ ערבית. עמ' 17.
30. מ. הכהן, הגיד מרדכי. סמן 76. עמ' 235-237.

31. עפ"י המצוין אצל פ.זוארץ, יהדות לוב, עמ' 141, הפגישה נערכה ב-1892, אולם בשנה זו הרצל לא ביקר בקושטא, והפגישה נערכה באחד מביקוריו המאוחרים יותר, כנראה בשנת 1896, לפני כינוס הקונגרס היהודי הראשון בבאזל.
32. מ.הכהן, הגיד מרדכי. סימן 61-63, עמ' 175-180; ר.סימון, יהודי לוב והסביבה הנוכרית בשלהי התקופה העות'מאנית. עמ' 12-17
33. שם. עמ' 17-18; מ.הכהן, הגיד מרדכי. סימן 65, עמ' 185.
34. ר.דה-פליצה, יהודים בארץ ערבית. עמ' 24-27.

ביבליוגרפיה

1. א.ח.אדאדי, ויקרא אברהם. ליוורנו, תרכ"ה.
2. ש.אסף, "כתובת אשר נכתבה בברקה", ספר השטרות לרב האי בר שרירא גאון, מוסף לתרביץ, ספר א'. ירושלים, תר"ץ, ספר א', עמ' 53-55.
3. ש.אפלכאום, "יהודי קירינאיקה ומרדם בזמן טריינוס", ציון, כרך י"ט. תש"ד, עמ' 23-56.
4. ש.אפלכאום, "השערה בעניין יישוב צבאי יהודי בארץ קיריני", ידעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה י"ט. תשט"ו, עמ' 188-197.
5. ש.אפלכאום, "שלוש הערות נוספות על מירדם של יהודי קיריני בזמן טראינוס", ציון, שנה כ"ב. תשי"ז, 81-85.
6. ש.אפלכאום, "שלוש כתובות על מצבות מבית-הקברות של טיוכירה שבקירני", ידעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כ"ב. תשי"ח, עמ' 74-77.
7. ש.אפלכאום, "נרות-חרס ותעמולה דתית בקיסרות הרומאית הקדומה", ארץ-ישראל, ספר ו'. תשכ"א, עמ' 73-76.
8. ש.אפלכאום, "כתובת יהודית חדשה מברניקי שבקינאיקה", ידעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כ"ה. תשכ"א, עמ' 167-174.
9. ש.אפלכאום, "האמפיטיאטרון היהודי ההלניסטי של ברניקי, קירינאיקה", הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, תקצירי הרצאות ארכיאולוגיה ומגילות גנוזות. ירושלים, תשכ"ה, עמ' 5-6; דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות. ירושלים, תשכ"ז, כרך א', עמ' 107-108.
10. ש.אפלכאום, יהודים ויוונים בקיריני הקדומה. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ט.
11. ש.אפלכאום, "מעמד האזרחות של יהודי קיריני", ספר הזיכרון לגדליהו אלון. תל-אביב, 1970, עמ' 192-202.
12. י.בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים.
13. י.בן-מתתיהו, נגד אפיון.
14. י.בן-מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים. (מתורגם ע"י נ.שמחוני), מסדה, תל-אביב, תשי"ט.
15. י.בנימין (מטודלה), ספר מסעי ישראל. הנובר, 1859; תרגום ד.גורדון, לוד, תרי"ט.
16. י.גוטמן, "מלחמות היהודים בימי טריינוס", אסף. ירושלים, תשי"ג, עמ' 149-184.
17. ה.גולדברג, "היהודים בחברה ובכלכלה הכפרית של טריפוליטניה בשנים 1853 עד 1949", זכור לאברהם. (קובץ מאמרים לזכר אברהם אלמליח), ירושלים, תשל"ב, עמ' 176-194.
18. ה.גולדברג, "השלטון העות'מאני בטריפולי מנקודת ראותו של מרדכי הכהן", פעמים 3. מכון יד יצחק בן צבי, ירושלים, תש"ם, עמ' 37-44.
19. ה.גולדברג, "בין טריפוליטאניה לארץ ישראל במאה הי"ט; ידעות על שד"רים ועל עולים", פעמים 24. מכון יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 87-92.

20. ה.גולדברג, "טריפולי העות'מאנית", י.דן (עורך), תרבות והיסטוריה. (לזכרו של פרופ' אינו שקי), ירושלים תשמ"ז, עמ' 171-184.
21. מ.גסטנר, "מעשה רע ומר שאירע לאנשי המערב", איים, קובץ א', מחלקה ד', לונדון, תרפ"ח, עמ' 34-28.
22. ר.דה-פליצה, יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומיות ערבית וציונות (-1970) 1835. ספרית מעריב, תל-אביב, 1980.
23. א.דוד, "שביית יהודים מטריפולי בפלירמו בשנת 1510", סיני, שנה ל"ו, כרך ע"א. תשל"ב, עמ' קצא-קצב.
24. י.הולנד, "כתם פז על אדמת לוב", יתד נאמן. ט"ו באדר תשמ"ח, עמ' 9.
25. ב.הוס, "תורת הספירות בספר כתם פז לר' שמעון לביא", פעמים 43. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תש"ן, עמ' 51-84.
26. ב.הוס, "חייו וכתביו של רבי שמעון לביא מחבר ספר כתם פז", אסופות – י'. תשנ"ח.
27. ב.הוס, על אדני פז: הקבלה של ר' שמעון אבן לביא. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תש"ס.
28. ח"ז. הירשברג, "הדים ל'פולמוס קיטוס' ולוויכוחים בין יהודים לאפריקאנים", ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס. ניו-יורק, תשכ"ד, עמ' של"א-שמ"ח.
29. ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד ימינו. מוסד ביאליק, ירושלים, 1965, כרכים א'-ב'.
30. ח"ז, הירשברג, "מעשה רע ומר שאירע לאנשי המערב; חיבור בעל רמזים שבתאיים", ספר ד-ה', בר-אילן, תשכ"ה, עמ' 415-479.
31. מ.הכהן, "יומן מסעות של מרדכי בטרפוליטניה בשנת תרס"ו 1906" (כולל מכתבים לנחום סלושץ), גנזים ספר ג'. תשכ"ט 1969-, עמ' 45-90.
32. מ.הכהן, הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה ישוביהם ומנהגיהם. ההדיר: ה.גולדבורג, מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשל"ט.
33. הרודוטוס, הסטוריה ד'. ועד היובל, תל-אביב, תרצ"א.
34. מ.זוארץ, "מתולדות היהודים בלוב", אגרת, חוברת הדרכה והסברה לעולי לוב, מס' 9. ניסן תשי"ח, עמ' 19-21.
35. פ.זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, 1982.
36. ר.זרוק, "תולדות היהודים בלוב", ד.שחר (עורך), מורשת יעקב: שנתון ביהמ"ד, שוחרי מורשת יעקב, רחובות, תשמ"ח, עמ' 170-176.
37. י.חג'ג'ג'ג'ג', מרד היהודים בתפוצות בימי טרייאנוס 115-117 לסה"נ. עבודה סמינריונית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1985.
38. י.חג'ג'ג'ג'ג', היחסים בין מוסלמים ליהודים בלוב במאה ה-19. רפראט, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1993.

39. י.חג'ג'-לילוף, "יהודי לוב בעת העתיקה, מסורות והנחות על קדימותו של הישוב היהודי בלוב", פ.בנעטיה (עורך), עדות מס' 1. מרכז אור שלום, בת-ים, תשנ"ו, עמ' 10-16.
40. י.חג'ג'-לילוף, יהודי לוב בתקופה העות'מאנית (התקופה העות'מאנית הראשונה - 1711-1551, התקופה הקראמנלית - 1835-1711, התקופה העות'מאנית השנייה - 1911-1835). המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, תשנ"ו.
41. י.חג'ג'-לילוף, תקציר תולדות יהודי לוב, (תקציר לרגל הנחת אבן הפינה ל"בית מורשת יהודי לוב" באור יהודה). הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, 1998.
42. א.חזן, "רבי שמעון לביא מחבר הפיוט 'בר יוחאי'", ערב שבת. י"ד באייר תשמ"ט, עמ' 23.
43. א.חזן, זכרון ירושלים. אליהו בן אמוזג וחברו, ליוורנו, התרל"ד.
44. א.חזן, תעלומת לב. בן אמוזג, ליוורנו, תרל"ג, ח"א, ח"ב, וכן דפוס ישראל, קושטא, תרנ"ג, ח"ב; דפוס פרג חיים מזרחי, אלכסנדריה, תרס"ג, ח"ג, ח"ד.
45. א.חזן, "עיצוב ספרותי ושימוש ליטורגי בשירת רבי משה בוג'נאח, פייטנם של יהודי לוב", זוכן, מס' י"ב. תשמ"ט, עמ' 250-262.
46. א.חזן, פיוטי רבי משה בוג'נאח איש טריפולי. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ט.
47. א.חזן, "ר' שמעון לביא", השירה העברית בצפון אפריקה. הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 201-205.
48. א.חזן, "ר' מוסה בוג'נאח", השירה העברית בצפון אפריקה. הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 250-256.
49. מ.חלמיש, "שיר 'בר יוחאי', ספר הזוהר ודורו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כרך ח'. (דברי הכנס הבינלאומי השלישי במחשבת ישראל לזכר גרשם שלום), ירושלים, תשמ"ט, עמ' 357-386.
50. י.טובי, "פיוט לא נודע לרבי יצחק לוזון על פורים בורגול", י.בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה. ירושלים, תשנ"א, עמ' 75-82.
51. י"מ טולידנו, "הסכמות טריפולי בשנים תק"ן-תקנ"ג על סדרי הקהילה", אוצר גנזים... ירושלים, תש"ך, עמ' 80-82.
52. א.יערי, שלוחי ארץ ישראל. מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א.
53. א.יערי, "תעודות לתולדות הישוב בחברון (אגרת חכמי תוניס אל חכמי טריפולי בענין שלוחי חברון, תר"א-1841)", סיני, כרך ל"ב. תשי"ג, עמ' רכה-רכה.
54. י. כחלון, הר' א' ח' אדאדי, האיש וקהילת טריפולי במאה ה-19. עבודת M.A. באניברסיטת בר-אילן. רמת-גן, תשכ"ט.
55. י. כחלון, "המאבק על דמותה הרוחנית של העדה היהודית בלוב במאה הי"ט ובעשור הראשון של המאה ה-20", ח"ז.הירשברג (עורך), זכור לאברהם. (קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח), ועד עדת המערבים, ירושלים, תשל"ב, עמ' 79-122.
56. א.כלפון, ספר מעשה צדיקים. (כתב יד), מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1807.

57. א. כלפון, ספר מי כמוך, שנוהגים לקחת פה טראבלס ביום השבת שלפני הפורים הנקרא "פורים שריף". טריפולי, תרפ"ג.
58. א. כלפון, לקט הקציר: הלכות. התשנ"ב.
59. א. כלפון, חיי אברהם: טעמי המצוות והמנהגים. ההדיר: לנחום, מכון חי חי, ירושלים, תשנ"ב; בקאל, ירושלים, תשכ"ה.
60. ח. כלפון, לנו ולבנו: מעגלי חיי הקהילה הלוּבית מראשית השנה ועד אחרית שנה, עם מבחר קטעי היסטוריה, הווי ומנהגים, פתגמים וסיפורים מפי זקני העדה. הכללי, תל-אביב, תשמ"ו.
61. ש. לביא, כתם פז. ליוורנו, תקנ"ה, חלקים א'-ב'.
62. י. מסינג, גדולי רבני טוניסיה ולוב, והיו עיניך רואות את מוריך ב', תולדות ישראל ח'. משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשמ"ו.
63. ח. מקובר, חכמי לוב, מסכת חיייהם המופלאים של מאורי האומה שחיו בלוב. ישיבת הוד יוסף, ירושלים, תשנ"ב.
64. יא"ז. מרגליות, "תולדות ר' שמעון לביא", הילולא דרשב"י. עמ' כ"א—כ"ג; ספר שיר בר יוחאי. ירושלים, תש"ב.
65. יא"ז. מרגליות, "תולדות רבי שמעון לביא בעל השיר 'בר יוחאי'", ח. הורוביץ, חבת ירושלים. ירושלים, תשכ"ד, עמ' תי"ט-תכ"ט.
66. ר. סימון, הקהילה היהודית בלוב בשלהי התקופה העות'מאנית. תל-אביב, תשל"ח (במכונת כתיבה, מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים).
67. ר. סימון, "יהודי לוב והסביבה הנוכרית בשלהי התקופה העות'מאנית: היבטים פוליטיים, חברתיים וכלכליים", פעמים - 3. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1979, עמ' 4-36; י. בצלאל (עורך), מתקרים על יהדות צפון אפריקה. ירושלים, תשמ"ג, עמ' 108-140.
68. ר. סימון, יהודים בלוב. (סטנסיל), תל-אביב, 1978.
69. ר. סימון, הקהילה היהודית בלוב בשלהי התקופה העות'מאנית. (חוברת לקורס 10311/לוב, של האוניברסיטה הפתוחה), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1987.
70. ר. סימון, "יחסי גומלין בין יהודים למוסלמים בלוב בשלהי התקופה העות'מאנית", א. חיים (עורך), חברה וקהילה. משגב, ירושלים, תשנ"א, עמ' 211-223.
71. ר. סימון, "יחסי יהודים ומוסלמים בלוב במאות התשע-עשרה והעשרים", ח. לצרוס-יפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות - היהודים בקרב שכניהם המוסלמים. מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 195-217.
72. ר. סימון, "תמורות במעמדן של נשים יהודיות בלוב", שורשים במזרח - ד'. יד טבנקין, רמת-אפעל, תל-אביב, 1998, עמ' 183-200.
73. ג. סלושץ, "אפריקה בעבר ובהווה, טריפולי די ברבריה", העולם, שנה א'. 1907, עמ' 259-260, 274-275.
74. ג. סלושץ, "בהררי לוב", רשומות, כרך ד'. תרפ"ו, עמ' 1-76.

75. ג. סלושץ, ספר המסעות: מסעי בארץ לוב. ועד היובל, תל-אביב, תרצ"ח-תש"ג, כרכים א'- ב'.
76. ג. סלושץ, "דרנה מפתח חצי האי קירנאיקה", הארץ, 3.11.1941.
77. ג. סלושץ, נפוצות ישראל באפריקה הצפונית. ירושלים, 1946.
78. ש. סלע, "מתי נוסדה התנועה הציונית בלוב"? מכתבים להרצל מיהודי בנגאזי", הדים, שנה ד', מס' 33. נאי 1978, עמ' 11.
79. ש. סלע, החינוך בקהילות יהודי לוב. יד-אליעזר, נהלל, תשמ"ז.
80. י. פאור הלוי, הרב משה חזן: האיש ומשנתו. דפוס המערב, ירושלים, תשל"ז.
81. מ. פאר, "הצדיק מלוב (ר' שמעון לביא)", ערב שבת. כ"ו באב תשמ"ד, עמ' 19.
82. א. פוקס, "אור חדש על מרד הגולה היהודית בשנים 115-117 לספה"נ", האומה, חוב' 2. תשכ"ב, עמ' 207-213.
83. י. קענער, "מחוז טריפולי שבאפריקה", כנסת ישראל, שנה א'. תרמ"ו, עמ' 730-735. (חתום: אנוכי איש שד"ה).
84. י. רונן, "לוב", דע המזרח התיכון. משרד החינוך והתרבות, ירושלים, 1991.
85. ד. רוקח (עורך), מרידות היהודים בימי טראיאנוס – 115-117 לסה"נ. מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשל"ח.
86. ג. רקח, רבני טריפוליטניה וחכמיה. עם קטעים מתולדות המחבר (כתב-יד), טריפולי, 1945, עמ' 1-21.
87. ג. רקח, שליחי ירושלים בטריפוליטניה. ירושלים, תש"ח, עמ' ק"ט-ק"י"ג.
88. ג. רקח, קובץ ספרותי לכבוד הגאון שמעון לביא זיע"א. (למלאות 400 שנה לבואו לטריפולי...), טריפולי, 1949, (עמ' בעברית + 49 עמ' באיטלקית).
89. ג. רקח, לוח לשנת התשי"א (כולל רשימות על ההיסטוריה של יהודי לוב), חמד. תשי"א.
90. שבת בשבתו, גל' 17 (157), "רבי יצחק בוכזה, הרב הראשי ליהודי לוב". כ" בשבת תשמ"ז, מ' 4.
91. ג. שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה. עם עובד, תל-אביב, 1975.
92. ח"ר. שושנה, אעירה שחר א'-ב'. ירושלים, תשל"ט-תשמ"ג.
93. י. שטרית, "הפעילות המשכילית בלוב", ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט. עמ' 46-48.
94. ע. שנהר, "סיפורי-משפחה במעשיה העממית הלובית", מ. אביטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה; במאות י"ט, כ'; עיונים בתולדותיה בתרבותה ובחברתה. ירושלים, תש"ם, עמ' קע"ב-קצ"ב.
95. צ. שקד, צלאת בושאייף (בזליתן). חשמ"ד, בני-ברק, תשכ"ז (בשכפול).
96. צ. שקד, "קהילת יהודי לוב", תולדות קהילות תוניסיה ולוב. ירושלים, 1977, עמ' 28-39; מחניים, מס' קי"ט. תשכ"ח, עמ' קי"ד-קכ"ג; פרקים בתולדות יהודי המזרח ג'. תש"ם, עמ' 297-310.
97. מ. שרף, "ר' אברהם כלפון: היסטוריון ואיש אשכולות בטריפולי במאה הי"ח-י"ט", צ. מלאכי (עורך), באורת מדע, מחקרים בתרבות ישראל, ספר היובל לאהרון מירסקי במלואת לו שבעים שנה. מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ו, עמ' 403-427.
98. תיקוני כלה כמנהג ק"ק טריפולי דלברבריאה. ויניציאה, ת"ם.